

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВА НАРОДУ НА УЧАСТЬ У ЗАКОНОТВОРЧОСТІ

FOREIGN EXPERIENCE OF ESTABLISHING THE RIGHT OF THE PEOPLE TO PARTICIPATE IN LEGISLATION

У статті проаналізовано закордонний досвід закріплення права народу на участь у законотворчості. В процесі дослідження зроблено наступні висновки: загалом поширеним є два підходи до визначення мінімально граничної кількості осіб (виключно громадян що мають право голосу): пропорційний (встановлюється пропорція від загальної чисельності виборців); кількісний (визначається чітка чисельність виборців, ініціатива яких є достатньою для того щоби вважатися «народною»). Закордонний досвід стосовно форм участі народу у законотворчості є надзвичайно багатограним оскільки передбачає велике різноманіття форм, які нам уявляються за доцільне класифікувати за критерієм набуття двосторонніх зобов'язань та рівнем інклюзивності Парламенту у відносини із народом як суб'єктом законотворчого процесу. Зазначимо, що найбільша ефективність вбачається нами в реалізації таких форм безпосередньої участі народу у законотворчості, а саме: законодавчу ініціативу; референдум; діяльність консультативно-дорадчих органів, а народне вето доцільно розглядати як різновид референдуму, за має складну структуру та механізм реалізації. Проаналізовано наявності меж доступу народу до участі у законотворчості та визначено, що більшість Конституцій держав проголошують недопустимість винесення на вирішення референдумом питань пов'язаних із: податковою та бюджетною системою, міжнародною діяльністю, амністією. Натомість, вважаємо, що надзвичайно влучними є формулювання Конституції Швейцарії. В першій коло питань, щодо яких народ має право на законодавчу ініціативу тотожній із колом питань, що розглядається Парламентом. Що ж до Конституції Швейцарії, то вона наділяє надзвичайно широкими ініціативами народ не лише на рівні держави в цілому, але і на рівні кантонів. Таким чином, ми приходимо до висновку про те, що право на участь народу у законотворчості є невід'ємним елементом системи демократичних прав і свобод, а та тенденція яка нами спостерігається виходячи із аналізу Конституцій демократичних країн демонструє тренд до розширення моделей і форм такої участі, що потрібно враховувати під час конституційно-правового регулювання даного питання в Україні.

Ключові слова: референдум, народне вето, конституційне право, пряма демократія, законотворчість.

The article analyzes the foreign experience of consolidating the right of the people to participate in lawmaking. The following conclusions were made in the course of the research: in general, there are two common approaches to determining the minimum number of persons (only citizens who have the right to vote): proportional (the proportion of the total number of voters is set); quantitative (a clear number of voters is determined, whose initiative is sufficient to be considered "popular"). Foreign experience in the forms of people's participation in lawmaking is extremely multifaceted, as it provides a wide variety of forms, which we think should be classified according to the criterion of bilateral obligations and the level of inclusiveness of Parliament in relations with the people. It should be noted that we see the greatest efficiency in the implementation of such forms of direct participation of the people in lawmaking, namely: legislative initiative; referendum; activity of consultative and advisory bodies, and the people's veto should be considered as a kind of referendum, with a complex structure and mechanism for implementation. The existence of the limits of people's access to participation in law-making is analyzed and it is determined that most of the Constitutions of states declare the inadmissibility of putting to a referendum issues related to: tax and budget system, international activities, amnesty. Instead, we believe that the wording of the Swiss Constitution is extremely accurate. The first set of issues on which the people have the right to initiate legislation is identical to the range of issues considered by Parliament. As for the Swiss Constitution, it gives extremely broad initiatives to the people not only at the level of the state as a whole, but also at the level of the cantons.

Thus, we conclude that the right of the people to participate in lawmaking is an integral part of the system of democratic rights and freedoms, and the trend we see based on the analysis of the Constitutions of democracies shows a trend towards expanding models and forms of such participation. what should be taken into account during the constitutional and legal regulation of this issue in Ukraine.

Key words: referendum, popular veto, constitutional law, direct democracy, lawmaking.

УДК 354
DOI <https://doi.org/10.32843/pma2663-5240-2022.28.13>

Голдовський А.Г.

аспірант кафедри публічної політики
Навчально-науковий інститут публічного
управління та державної служби
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Основною проблемою національного законодавства, яка в різних країнах вирішується по-різному є практичне впровадження демократичного врядування, забезпечення права і свобод людини. З метою її вирішення здійснюють вагомий вплив історичні умови розвитку держави та суспільства, цивілізаційний вибір нації, політико-правові тенденції в державі, крім того тра-

диції конституційного регулювання. Відповідно до цього, все це відноситься до закріплення права народу на участь у законотворчості, а важливість такого закріплення здійснюється на рівні конституційних актів та законів.

З метою вирішення основних проблем нашого дослідження, основна увага зосереджується на вивчення закордонного досвіду країн закріплення права народу на участь

у законотворчості, оскільки не виникає сумнів у демократичності цих держав, і які виступають класичними провайдерами демократичних цінностей в суспільних та політичних процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значна кількість вчених приділяли увагу вивченню деяких аспектів права народної законодавчої ініціативи, серед яких можна виділити О. Білоусова, В. Корчака, Ю. Мірошниченка, В. Нестеровича, М. Смука. Відповідно до їх наукових праць та інших, необхідно зазначити, що не було проаналізовано закордонного досвіду закріплення права народу на участь у законотворчості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми.

Актуальність і недостатнє вивчення закордонного досвіду закріплення права народу на участь у законотворчості обумовило вибір теми нашого дослідження.

Мета статті – проаналізувати закордонний досвід закріплення права народу на участь у законотворчості.

Основна частина дослідження. Поширеним у багатьох країнах Європейського Союзу є Інститут народної законодавчої ініціативи, що забезпечує можливості громадян, у визначеній певної держави Конституцією кількості, ініціювати зміни на конституційному чи законодавчому рівні через внесення законопроекту до законодавчого органу або винесення на референдум.

Необхідно зазначити, що історичним попередником народної ініціативи було право петицій, яке визнане за підданими ще у Біллі про права 1689 р. (Англія), а вперше народну законодавчу ініціативу було запроваджено у 1874 р. в Союзній Конституції Швейцарської конфедерації та в Конституціях окремих її кантонів.

Конституція республіки та кантону Женева містила окремий Закон про ініціативу, більшою мірою присвячений саме праву народної ініціативи [8, 81]. Так само, важливо зазначити, що історичний досвід інших європейських держав свідчить про необхідність визначення суб'єкта народної законодавчої ініціативи.

Отже, перш за все, проаналізуємо Федеральний конституційний закон Австрійської республіки, який був прийнятий 10.11.1920 року, відповідно до змісту даного закону, зауважимо, що в ній представлені такі форми реалізації права народу на участь у законотворчості, а саме: народну правотворчу ініціативу у ст. 41; народне вето (ст. 42-43); референдум у ст. 44.

Так, розглядаючи ч. 5 ст. 41 Конституції Австрії, необхідно зазначити, що кожна про-

позиція, що надійшла від 100 тис. громадян, які мають право голосу, або від однієї шостої частини громадян трьох земель, які мають право голосу, має бути передана Центральною виборчою комісією з метою проведення обговорення на Національній раді. Індивід, який має право голосу при здійсненні народної законодавчої ініціативи на день участі в народній законодавчій ініціативі має виборче право до Національної ради та має основне місце проживання на території громади у Федерації. Пропозиція, яка вноситься у порядку народної ініціативи, має бути подана у формі законопроекту [10].

А аналізуючи ст.42-43 Конституції Австрії, необхідно зазначити, що за рішенням Національної Ради або на вимогу більшості її членів стосовно будь-якого законодавчого рішення після завершення законодавчої процедури і до засвідчення цього рішення Федеральним Президентом може бути проведено народне голосування, що уособлює в собі фактичне народне вето, що за формою є тотожним до традиційного інституту референдної демократії [10].

Слід зауважити, що конституційному праву Австрії відома і ще одна форма участі народу у законотворчості, а саме – народні петиції. Відповідно до Основного Закону Австрії «Про загальні права громадян королівств та земель, представлених в Імперській раді» від 21 грудня 1867 року, право на петиції, яке може бути реалізовано в тому числі стосовно процесу прийняття, змін чи скасування положень законодавства, мають всі громадяни Австрійської Федерації, а от стосовно колективних петицій – лише законодавчо визначені суб'єкти.

А, наприклад, за Конституцією Королівства Бельгії, відповідно до ст. 44, відмічаються протилежні тенденції, а саме подання петицій від громадян до Парламенту заборонено. Крім того, на рівні Конституції у ст. 28 закріплюються наступні форми участі народу у законотворчості, а саме: звернення громадян з петиціями, а також про хід законотворчого процесу та національну правову політику [11]. Така надзвичайна обмеженість доступу народу до процесів законотворчості в одній із найбільш демократичних країн Світу може пояснюватися виключно наявністю монархічної форми правління.

Також важливо зазначити, що така обмеженість форм реалізації права народу на участь у законотворчості відмічається і в Конституції Греції, на основі якої, закріплюється лише право на звернення, відповідно до ст. 10, тобто кожен окремо або спільно з іншими має право, дотримуючись законів держави, звертатися в письмовій формі до компетентних органів

влади з заявами, які мають обов'язково розглянути надану заяву у самий короткий термін на основі діючих положень законодавства і представити у письмовому вигляді відповідь на законодавчому рівні [12]. Крім того, петиції, відповідно до Конституції Греції подаються через депутатів чи передаються громадянами, їх колективними утвореннями або громадськими організаціями Голові Палати Депутатів.

Вивчаючи Конституцію Данії, зауважимо, що існують такі форми реалізації права народу на участь у законотворчості, а саме: народне вето; референдум; право на звернення. Так, відповідно до ст. 42 Конституції Данії якщо законопроект був прийнятий Парламентом, одна третина депутатів може звернутися не пізніше триденного строку після прийняття законопроекту до Голови Парламенту з вимогою про проведення народного голосування щодо законопроекту. Вказана вимога має бути представлена письмово за підписами депутатів, що погоджуються з нею. Після оголошення вимоги про проведення голосування, Парламент може протягом 5 робочих днів з моменту прийняття даного законопроекту винести рішення про його відхилення.

Якщо не було прийнято відповідного рішення, Прем'єр-міністра інформують, що законопроект виноситься на народне голосування. Тоді він видає розпорядженням про опублікування проекту та оголошує про проведення народного голосування. Під час народного голосування виборці голосують за або проти законопроекту. Для відхилення законопроекту необхідно, щоб за це проголосувала більшість виборців, що беруть участь у голосуванні, і щоб вони представляли не менше 30 відсотків виборців. Відповідне рішення публікується Прем'єр-міністром невідкладно, однак, в усякому випадку, не пізніше ніж через 14 днів після голосування. З моменту цієї публікації закон втрачає силу. Не можуть виноситися на народне голосування законопроекти фінансового характеру, законопроекти про додаткові або тимчасові асигнування, про дозвіл на державну позику, про штат адміністративних установ, про зарплату та пенсії, про примусове відчуження майна.

Відповідно, до норм, які викладені в ст. 42 Конституції Данії, на наш погляд, важливу цінність мають не стільки з позиції практичного втілення, а зі сторони теоретичного методологічного інструментарію дослідження. Так, підкреслюється, що народне вето – це форма визначення стосовно прийняття чи відхилення законопроекту.

Заслуговує уваги, Конституція Естонської Республіки, яка була прийнята 28.06.1992 року.

У Конституції цієї країни закріплені традиційні право на петицію та народні зібрання, особливу увагу в контексті законотворчості Законодавець приділяє референдуму, тобто згідно ст. 105 Конституції Естонії «Державні Збори мають право винести будь-який законопроект або інше питання життя держави на референдум. Рішення народу виноситься більшістю голосів у референдумі. Ухвалений референдумом закон негайно опубліковується Президентом Республіки. Рішення референдуму є обов'язковим для державних органів [3].

Наприклад, у Конституції Іспанії, згідно ст. 92, на референдум виносяться важливі питання, що стосуються політичної сфери, в тому числі питання зміни Конституції. В такому випадку рішення про проведення референдуму ухвалюється Королем після пропозиції Глави Уряду, яка попереднього схвалена Конгресом Депутатів. Виняток складає процедура затвердження населенням Іспанії нового тексту Конституції [1]. На перший погляд, така простота конституційного закріплення проведення референдуму насправді нівелюється способом легітимізації рішень прийнятих на референдумі, окрім рішення про затвердження тексту нової Конституції. В загальному порядку рішення прийняте на референдумі потребує затвердження а підписання главами обох палат Конгресу Депутатів.

Так само складною, на наш погляд, за Конституцією Іспанії є і практична реалізація права народу на участь у законотворчості шляхом народної правотворчої ініціативи. Така ініціатива має отримати підтримку у не менше ніж 500 тис. підданих Іспанії, і вона не може стосуватися сфери регулювання Органічних (Конституційних) законів, а також не може стосуватися податкових або міжнародних питань, амністії [1]. На наш погляд, кількісні та предметні обмеження у народної правотворчої ініціативи в Іспанії є надзвичайно високими, що лише номіналізує волю політичного керівництва країни реалізувати право народу на участь у законотворчості, а фактично ж створює штучні бар'єри для реалізації такого права.

Крім того, цікавим для вивчення є Конституція Італійської Республіки, що була прийнята 27.12.1947 року. Її головна особливість в тому, що в ній найбільш повно відображені та законодавчо визначені форми практичної реалізації права народу на участь у законотворчості, як опосередковані, так і прями. Крім цього, цікавим та утилітарним для імплементації в національну систему конституційно-правового регулювання видається і те, що Італія має унітарний державний устрій та схожу кількість населення.

З точки зору системності конституційно-правового регулювання права народу на участь у законотворчості звертає на себе увагу Конституція Латвійської республіки від 15.02.1922 року, яка включає в себе спеціальний Розділ 5. «Законодавство», яким і регулюються відносини в процесі законотворчої діяльності між Парламентом та народом. Необхідно зазначити, що т. 65 Конституції Латвії прямо визначає народ у кількості 1/10 частини виборців – суб'єктом законодавчої ініціативи, який напряму може вносити законопроекти до Сейму [4]. Викликає певне питання пропорційний розмір визначення суб'єкту законодавчої ініціативи встановлений в 1/10 частину від кількості виборців в державі, що з огляду на чисельність всього населення Латвійської Республіки є доволі незначною кількістю. Однак така ж пропорційність в умовах України позначатиме необхідність звернення із законодавчою ініціативою понад 2 млн. осіб. Це свідчить про необхідність розробки кількісних критеріїв для визначення «народу» в якості суб'єкту законодавчої ініціативи виходячи із демографічних особливостей кожної конкретної держави.

Окрім законодавчої ініціативи Конституція Латвійської Республіки закріплює і народне вето. Так, відповідно до ст. 72 Президент держави має право призупинити проголошення закону на два місяці. Він зобов'язаний призупинити проголошення закону, якщо цього вимагає щонайменше однієї третини членів Сейму. Зупинений таким чином закон передається на народне голосування, якщо цього вимагатиме не менше однієї десятої частини виборців. Народне голосування не відбувається, якщо Сейм вдруге голосує за цей закон і якщо за його ухвалення висловлюється щонайменше три чверті всіх депутатів [4].

Розглядаючи інститут референдної демократії, то, зауважимо, що в Латвійській Республіці на референдум виносяться питання легітимації запропонованих Сеймом змін ст. 1, 2, 3 чи 6 Конституції. І при цьому не менше як 1/10 виборців має право подати Президенту держави власний повністю розроблений проект поправок до Конституції або законопроект, який Президент передає Сейму. Якщо Сейм не прийме проект без змін, такий передається на народне голосування. Такий механізм подвійної участі народу у законотворчій діяльності є надзвичайно потужним з точки зору досяжності результатів, оскільки народ виступає і в якості суб'єкту законодавчої ініціативи, і в якості суб'єкту голосування, тобто фактично виконує роль Парламент стосовно власного ж законопроекту. Даний досвід вимагає свого

вивчення та розробки відповідного конституційно-правового закріплення і у вітчизняному законодавстві.

Аналізуючи Конституцію Польщі, важливо підкреслити, що вона визначає референдне право народу на участь у законотворчості як інструмент легітимізації розроблених Парламентом законопроектів та змін до Конституції Польщі та виключає можливість самостійного ініціювання референдуму. Але при цьому, відповідно до ст. 120 якщо в референдумі візьме участь більшість громадян, що мають право голосу, то його результати мають обов'язковий характер [2]. Таким чином, референдум в Польщі це не стільки форма реалізації участі народу у законотворчості, скільки засіб вирішення політичного конфлікту, який виникає між різними гілками влади в процесі ухвалення тих чи інших законів. Заручення підтримкою населення країни фактично призводить до встановлення рівня довіри чи недовіри владі.

Натомість ст. 118 Конституції Польщі закріплює право народу на законодавчу ініціативу, що проявляється в можливості звернення до Парламенту із законопроектом групи чисельністю не менше ніж 100 тис. виборців [2]. Таким чином Польська Конституція формалізує участь народу у законотворчості, але на нашу думку не деталізує його, навіть не дивлячись на бланкетність відповідних норм, що передбачає їх уточнення в спеціальному законодавстві. Більше того, конструкція референдуму, як можливості залучення, не прямого права на участь в процесі прийняття, зміни чи скасування положень законодавства – видається нам найнеефективнішою з усіх країн-членів ЄС.

Крім важливо зазначити, що значно конкретизована процедура проведення референдуму згідно Конституції Словацької Республіки, яка прийнята 01.09.1992 року і включає окремий спеціальний розділ – Розділ II Частини п'ятої «Референдум», яка має вісім статей та є найбільш структурованим механізмом проведення референдуму закріплений в Основному законі держави. Статтею 93 зазначається, що шляхом референдуму затверджується конституційний закон про вступ в державний союз з другими державами або про вихід з такого союзу, а також і інші важливі питання, що представляють публічний інтерес[5].

Право на участь в референдумі набувають громадяни, що мають право голосувати на виборах до Національної ради Словацької Республіки, а призначається референдум Президентом Словацької Республіки, якщо цього вимагають в петиції не менше як

350 тис. громадян, чи по постанові Національної ради Словацької Республіки. Отже ми бачимо поєднання референдної демократії із правом на подання петицій, оскільки саме шляхом такого подання – оформленого у петиційній формі і відбувається ініціювання його призначення.

Цікавий також і підхід законодавця Словацької Республіки стосовно легітимізації самого референдуму. Так, відповідно до ст. 98 Конституції результати референдуму вважаються дійсними, коли в ньому взяло участь більше половини виборців, які мають право брати участь в голосуванні, якщо рішення було прийнято більшістю більшої половини учасників референдуму. При цьому, відповідно до ст. 99 рішення, прийняте на референдумі, Національна рада Словацької Республіки може змінити або відмінити конституційним законом по закінченні трьох років після його вступу в силу [5]. Зауважимо на тому, що і таких механізмів як зміна чи скасування рішення прийнятого на референдумі не знає жодна інша Конституція, але разом з тим слід акцентувати увагу на тому, коло питань, які виносяться на референдум уточнені у спеціальному законі є дуже широким, і хоча він традиційно виключає сферу податків, фінансів та амністію, але він має розширений перелік випадків проведення референдуму у питаннях міжнародних відносин, що означає пряму інклюзивність народу Словацької Республіки у питання управління державними справами.

Так, у Фінляндії запроваджена електронна система, якою керує Міністерство юстиції та Агенція з обслуговування цифрових даних та даних про населення, що відповідає за верифікацію підписів, і через яку громадяни подають в тому числі законодавчі ініціативи. Для подання такої ініціативи необхідно мінімум п'ять осіб-ініціаторів, та щонайменше 50 тис. електронно-цифрових підписів громадян Фінляндії, які мають право голосу на виборах, тобто підтримку приблизно 1,1% виборців країни [7]. Коли ініціатори пропозицій вважають, що вони мають достатню підтримку, вони передають пропозицію до Парламенту і останній зобов'язаний її розглянути у невідкладному порядку. На наше глибоке переконання це є квінт-есенцією доступу народу до законотворчості: поєднання конституційно-правового регулювання та інформаційно-аналітичного забезпечення, що суттєво спрощує процедуру законодавчої ініціативи та в той же час підвищує рівень захисту від політичних спекуляцій шляхом верифікації електронно-цифрових підписів громадян Фінляндії.

На відміну від Конституції Фінляндії Конституція Франції не закріплює за народом безпосереднє право на законодачу ініціативу, однак цінність цього Основного закону в іншому. Так, вже в ст.3 Конституції Франції закріплюється право участі громадян в управлінні державними справами шляхом реалізації на референдумі суверенітету, носієм якого вони є. Сам референдум регулюється ст. 11, відповідно до якої «Президент Республіки на пропозицію Уряду, запропоновану під час сесії Парламенту, або на спільну пропозицію обох палат, які опубліковуються в Офіційному віснику, може винести на референдум будь-який законопроект стосовно організації публічних влад, реформ у сфері економічної, соціальної або екологічної політики і публічних служб, які забезпечують їх здійснення, а також стосовно ратифікації будь-якого договору, що не суперечить Конституції і має значення для функціонування інститутів. Парламенту із заявою, яка обговорюється. Референдум з питань, вказаних (mentionne) у першій частині даної статті, може бути призначений на пропозицію однієї п'ятої членів Парламенту, що підтримана однією десятою громадян, включених до виборчих списків» [6]. Ще більш ефективною формою реалізації права народу на участь у законотворчості за Конституцією Франції ми вважаємо прямий доступ до процесів розробки чи експертної оцінки економічної, соціальної та екологічної ради [6]. Загалом така форма реалізації права народу на законотворчість визнається нами надзвичайно ефективною та потребує запровадження в досвід України. Однак, слід акцентувати увагу на тому, що діяльність такої ради у Франції носить суто консультативний характер, хоча вона і виконує інформаційно-аналітичне та експертне забезпечення майже всього законотворчого процесу з економічних, соціальних та екологічних питань.

На відміну від Франції Швейцарія не має подібних органів, натомість це країна в якій референдна демократія, на наш погляд, набула піку свого розвитку та широти використання під час законотворчої діяльності Парламенту. Так, ст. 140 та 141 Конституції Швейцарії розрізняють обов'язковий та факультативний референдум. Обов'язковий референдум призначається виключно Парламентом, а факультативний – на вимогу 50 тис. громадян, що мають право голосу. При чому цікавим є також і механізм визначення результатів референдуму. Так, відповідно до ст. 142 Конституції Швейцарці акти, які передаються на голосування народу і кантонів, схвалюються у випадку, коли більшість проголосували і

більшість кантонів їх схвалюють. Результати народного голосування в кантоні вважаються за голос кантону [9].

Конституції Швейцарії відомий також і інститут законодавчої ініціативи народу. При чому відповідно до ст. 138-139 застосовується диференційний підхід в залежності від ступеня перегляду Конституції Швейцарії: у випадку повного її перегляду ініціатива повинна виходити більше ніж від 100 тис. громадян, в інших випадках – від 75 тис. громадян, що мають право голосу [9].

Узагальнюючи вище зауважимо на тому що переваги та структури різних систем для подання громадянських ініціатив не можна розглядати без урахування цілей побудови таких систем. Як правило, аргументація створення національних систем базується на інклюзії; прагненні зробити більшу кількість населення активною в політиці і тим самим зміцнити демократичність системи. Природно, що на різні системи впливають національно-демократичні традиції та цінності. Не дивно, що швейцарська система безпосередньо стосується права ініціювати референдуми, враховуючи важливість прямої демократії та прямої участі народу у законотворчості.

Висновок. Таким чином, ми приходимо до висновку про те, що право на участь народу у законотворчості є невід’ємним елементом системи демократичних прав і свобод, а та тенденція яка нами спостерігається виходячи із аналізу Конституцій демократичних країн демонструє тренд до розширення моделей і форм такої участі, що потрібно враховувати під час конституційно-правового регулювання даного питання в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція Королівства Іспанія від 27.12.1978р. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/spain/spain--r.htm
2. Конституція Польської Республіки від 02.04.1997р. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/poland/poland-r.htm
3. Конституція Естонської Республіки: прийнято на референдумі 28.06.1992 року. URL: https://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/estonia/estoni-r.htm
4. Конституція Латвійської республіки від 15.02.1922 року. URL: <http://nbuviap.gov.ua/asambleya/constitutions.php>
5. Конституція Словацької Республіки від 01.09.1992 року. URL: https://www.slov-lex.sk/documents/10184/493489/460_1992_1.pdf/716c7f51-7b5b-416f-9fbe-f09b4dcb2127
6. Конституція Французької Республіки (з передмовою В.М. Шаповала). Київ: Москаленко О.М. 2018. 56 с.
7. Ліллестрьом М. Право громадян подавати законодавчі пропозиції в режимі онлайн. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12933>.
8. Сарторі Дж. Основи теорії демократії: народ і врядування. Демократія : антологія. Київ [б/в]. 2005. 224 с.
9. Федеральна конституція Швейцарської конфедерації. URL: <http://www.ditext.com/swiss/constitution.html>
10. Федеральний конституційний закон Австрії від 10 листопада 1920 «Конституція Австрійської республіки». URL: https://web.archive.org/web/20090925124839/http://constitution.garant.ru/DOC_3864861.htm#sub_para_N_2004
11. La Constitution Belge: Texte coordonné du 17 février 1994. URL: https://web.archive.org/web/20070820125222/http://www.senate.be/doc/const_fr.htm
12. The Constitution Of Greece. URL: <http://www.hri.org/docs/syntagma>.